

Gömöri György

Kalmár György angol barátai és kapcsolatai

Több könyvben és számos tanulmányban foglalkoztam a régi angol–magyar kulturális kapcsolatokkal. Ezek az érintkezések a Habsburg Birodalom 1725-os rendelete után – amely külön útlevelelhez kötötte az Angliába látogatást – meglehetősen megritkultak. Ezért volt jelentősége Kalmár György angliai útjának, amiből három és fél éves tartózkodás lett II. György országában. Mivel az elmúlt húsz évben megélnékült a Kalmár iránti érdeklődés Magyarországon,¹ úgy éreztem, utána kell járnom annak, mivel foglalkozott ez a rendkívül tehetséges, sokat utazó, de a saját korában csak külföldön elismert hebraista és általános nyelvész Nagy-Britanniában.

Kivételes szerencséjének és egy protestáns királyi tanácsos, Kenesei István közbenjárásának köszönhető az akkor csak 23 éves Kalmár György, hogy a távoli Debrecenből 1749-ben eljutott Oxfordba. Mária Terézia ugyanis ebben az időben minden tőle telhetőt megtett, hogy a magyarországi és erdélyi protestáns egyházak működését akadályozza, illetve jogait korlátozza. Éppen Kalmár utazásának évében egy olyan tiltakozó memorandum jutott el Londonba az akkori angol miniszterelnökhöz, Newcastle hercegéhez, illetve Thomas Herring canterbury érsekhez, amelyet Helmecei Komoróczy István dunamelléki református püspök, Kalmár pártfogója is aláírt.² Bár Kalmár első négy kiadványa őt kizárólag mint héber filológust mutatja be, ezek közül az első, oxfordi, 1750-ben kiadott, latin nyelvű nyomtatvány azért is érdemel figyelmet, mert szerzője azt őt magyar protestáns tudósnak, illetve egyházi személyiségnek ajánlja: első helyen a már említett Kene-

¹ Elsőként Weöres Sándor irányította Kalmárra a figyelmet: *Kalmár György utazásai*, bemutatja Weöres Sándor, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszéke, 1976. Ebben újra kinyomtatta Kalmár magyar hexaméterét a *Prodromus-Mogorico-Chuno- (sev, Hunno) Avarici, sive ADPARATUS CRITICUS ad Linguam Hungaricam*, Posonii, Sumpitib. Joannis Micahelis Landerer, MDCCLXX, 988. oldaláról. Ez „Summa” helyett „Valóságos Magyar Ábécé” címmel jelent meg a közelmúltban: HEGEDŰS Béla, *Kalmár György Hexameteres Költemények*, Bp., Reciti, 2020. Hege-dűs számos más magyar kiadványa és egy angol nyelvű tanulmánya foglalkozik Kalmárral. Uő, *The ideas of György Kalmár Theory behind his universal language plan = Hungarian Studies*, 25(2011), 1, 61–70.

² British Library, London. Additional MS 32.816, fol. 395. A latin nyelvű beadvány szerzői Zoványi P. György, (a katalógusban tévesen „Loványi”) zilahi, Enyedi Mihály székelyhidi, és Kápolnási János bihari lelkészek voltak. Public Record Office, 21.4905, Protestant Grievances in Hungary 1749, Lambeth Palace Library, London.

seinek, akit „legjobb támogatójának” („Maecoenati optimo”) nevez, utána pedig Domokos Márton debreceni főbírónak, Helmeczi Komoróczy István püspöknek, Torkos Jakab pápai református szuperintendensnek, végül pedig Tabajdi Sáska János debreceni hebraistának és szentírástörténésznek. Mindezt előszavában meg is indokolja: anyagi és erkölcsi segítségük nélkül nem tudta volna megírni ezt a „kritikai-filológiai-teológiai” értekezést. Ami, tekintve, hogy Kalmár 1749. szeptember 19-én írja be nevét az oxfordi Bodleian Könyvtár látogatókönyvébe,³ és már 1750 májusában nyomdába tudja adni fenti dolgozatát, rendkívül gyors sikert jelent.

Azt hiszem, a fentebb említett „kivételes szerencséhez” hozzájárult egy titkos megbízás is, hogy Kalmár György képviselje a magyarországi és erdélyi református egyház érdekeit Angliában: szerezzon befolyásos támogatókat a Mária Terézia által és újabb intézkedésekkel szorongatott protestáns akadémiáknak és gyülekezeteknek. Ezt a feladatot Kalmár elvállalta, és két bizonyíték van arra, hogy 1749–1750-ben igyekezett teljesíteni: egy olyan „Protestáns Sérelmek Magyarországon” című memorandum, ami – mint fentebb már jeleztem – Thomas Herring canterbury érsek levelezésében maradt fenn,⁴ és az Emmanuel Mendes da Costához írt angol nyelvű cambridge-i levél utóírata, amiben Kalmár említ két, Angliában tanuló magyar diákot, illetve beszél az erdélyi protestánsokkal szembeni újabb megszorításokról.⁵

Egy név kimaradt ugyan első kiadványának ajánlásaiból, pedig tudjuk, hogy Kalmár György sokat tanult tőle: Piskárkosi Szilágyi Sámuelről (1719–1785) van szó, aki a Debreceni Református Kollégiumban a héber nyelv mellett (amit nagyon fiatalon elsajátított) 1742-től kísérleti fizikát és görög nyelvet is tanított.⁶ Rajta kívül kiemelnénk az ajánlottak közül Tabajdi Sáska Jánost, aki 1726-tól tanította a héber nyelvet és régiségtant, úgy látszik, eredményesen, mivel Kalmár hébertudását és Biblia-ismeretét az oxfordiak azonnal méltányolták. Amit ezek szerint a magyar peregrinus a Bodleian Könyvtárban tökéletesített, ha első, filológiai dolgozatát az oxfordi egyetem kiadója ingyen, vagy viszonylag olcsón felvállalta.

A kérdésre, ki segítette első oxfordi évében Kalmárt, azt hiszem, szintén választ tudunk adni, ha nem is közvetlen adatok alapján: a könyvtárban megismert Thomas Hunt, a Christ Church Kollégium Regius professzora lehetett az, aki, mivel maga is összehasonlító alapon tanította a héber és az arab nyelvet, rokonszenvezett Kalmár tudós filológiai vizsgálódásaival. Ezt a feltevésemet bizonyítja az a nemrég felfedezett szöveg, amit a magyar peregrinus két évtizeddel később a Bodleian

³ Bodleian Library, Oxford. *Nomina peregrinorum... ab anno 1682*, Lib. Adm. 21,

⁴ *Protestant Grievances... Ez a beadványt említi: KURUCZ György, Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800*, London, Mansell, 1992, de „Kalmár Ferenc” név alatt, nem azonosítva a beadvány szerzőjét Kalmár Györggyel.

⁵ Kalmár da Costához, Cambridge, 1750. szeptember 24. Lásd: *Da Costa correspondence*, VI. British Library, Additional MS 28539, 2.

⁶ *Új irodalmi lexikon*, III, P–Zs, Bp., Akadémiai, 1994, 1994–1995.

Könyvtárnak küldött *Prodromus* példányába írt, s amit név szerint éppen Thomas Huntnak, a Christ Church Kollégium tanárának ajánlott.⁷

Egy másik oxfordi név, akire Kalmár György hivatkozik: „Jenner” nevű pártfogója. Több Jennert ismerünk ez időben, de a legvalószínűbbnek az a Stephen Jenner nevű teológus tűnik, aki beajánlhatta Kalmárt a Pembroke Kollégiumba.⁸ Ez volt ugyanis az egyik oxfordi kollégium, amelyiknek Kalmár kézzel írott ajánlással megküldte mindhárom Londonban kiadott hebraista, Hutchinson-ellenes disszertációját.⁹ Oxfordi tartózkodása idején Kalmár valószínűleg a Pembroke-ban talált szállást, mert ennek a kollégiumnak volt egy külön hébertanári állása, pontosabban egy Benjamin Slocock nevű tudós által erre a célra alapított pénzalapja.¹⁰ Nem tudni, ki tartotta 1749–1750-ben a Slocock-előadást, lehet, hogy éppen nem volt rá kinevezett tudósa a kollégiumnak, és az alapítványi pénz egy részéből tudták Kalmárt támogatni – dokumentumok hiányában ez csupán hipotézis marad.

Ami a címben feltüntetett, két bibliai idézettel ellátott, latin nyelvű, 22 lapos oxfordi disszertációt illeti – ami a többek között a „szombat” szó eredetével foglalkozik –, nem tudni, azt hányan és hol olvasták, de a British Librarynek van egy jegyzetelt példánya, és van belőle példány több oxfordi kollégiumban is.¹¹ Kalmár Oxfordban számos angol szerzőt olvasott, disszertációja előszavában említ is néhányat: többek között Edward Pocke mellett hivatkozik (Thomas) Cartwright-ra, (Matthew) Poolere és William Lowthra.

⁷ Thomas Hunt neve szerepel azok között, akiknek Kalmár *Genuina linguae hebraicae grammatica* (Genf, 1760) művét ajánlotta. Az 1770-es, kézzel írt ajánlás szövege a következő: „In Bibliotheca Bodleiana collocandum hocce exemplum Reverendo Domino THOMAE HUNT S[acrae] TH[eologiae] P[ro]fessor] Aedis Christi Canonico, caet. humillissime committit Autor, Londino XV Kalendas Septembris, MDCCLXX, G[eorgius] K[almár] mp.” Bodleian Library, 8-vo P. 99 Linc. jelzet alatt.

⁸ „Nem sok a jó T-l-r s J-nn-r szívű igaz ember”, *Prodromus*, 205. és Weöres: 18. A pontosan meg nem nevezett Jenner valószínűleg Stephen Jenner, a Magdalen College Fellow-ja, mivel az oxfordi Jennerek közül ő az egyetlen, aki korábban a Pembroke Kollégiumhoz tartozott. A másik számba jöhető Jenner Charles, a Brasenose College Fellow-ja, 1743-ban szerzett doktorátust, 1746-ban II. György udvari lelkésze lett, majd később huntingdoni főesperes. Mindkettőről: *Alumni Oxonienses: the Members of the University of Oxford 1500–1886*, ed. Joseph Foster, Oxford, London, Parker and Co., 1891.

⁹ Egybekötve ma is meg van mindhárom a Pembroke könyvtárban, illetve a Worcester és St. John’s Kollégiumokban. A külföldi könyvtárak közül ez a kiadvány Leidenben is megtalálható, Kalmár 1753. március idusán kézzel írt dedikációjával.

¹⁰ *A History of the County of Oxford*, III, *The University of Oxford*, ed. Herbert Edward Salter, Mary Doreen Lobel, London, University of London Institute of Historical Research, 1954, 289.

¹¹ Az *English Short Term Catalogue* tíz könyvtárat említ, amelyekben ez a kiadvány megtalálható. Hegedűs Béla hivatkozik Kalmárra, aki szerint ez a műve, illetve három későbbi kiadványa pénzjutalommal járó díjat kapott Angliában: HEGEDŰS 2011, i. m. 62. Ez a hír visszamegy Hermányi Dienes József emlékezésére, amit Weöres Sándor idéz a *Kalmár György utazásai* 5. oldalán, de ennek a díjnak egyelőre nem maradt nyoma sem Oxfordban, sem Londonban.

A debreceni peregrinus valószínűleg még a Bodleianban olvasta John Hutchinson műveit, ha egy évvel később három londoni kiadványával már be tudott kapcsolódni a Hutchinson-követők és cáfolóik vitájába.¹² Ezek az értekezések nemcsak az angol és skót hebraistákat, de a tágabb értelemben vett protestáns bibliakritikus tudósokat is érdekelhették, az irodalomtörténész szempontjából viszont az az érdekességük, hogy Kalmár György bennük elárulja: olvas újabb szépirodalmat, ismeri Alexander Pope verseit. Minden valószínűség szerint Kalmár volt az 1744-ben meghalt Pope első magyar olvasója, ugyanis mindhárom londoni brosúrája előtt az angol költő hosszabb költeményeiből, az *Essay on Man*ből, illetve az *Essay on Criticism*ből idéz pár sort.¹³

Kis kitérő, de talán nem fölösleges: ki hívta föl Kalmár figyelmét Pope-ra? Alighanem William Warburton angol teológus, 1762 és 1777 között Gloucester püspöke. A vallási szempontból toleráns Warburton közeli barátja volt az egyébként katolikus Pope-nak, a költő ráhagyta könyvtárának felét, és megbízta őt életműve gondozásával, így Warburton, aki már korábban részt vett a Hutchinson által kavart vitákban, annak bizonyos elméleteit sommásan „szamárságnak” minősítve, 1751-ben már kiadott egy Pope összes műveit tartalmazó kötetet, ami bizonyosan eljutott a Bodleian Könyvtárba, és így Kalmár ott olvashatta.¹⁴

Kalmár az első kiadványa megjelenése után hamarosan ellátogatott Oxfordból Londonba, ahol fölvette a kapcsolatot a Royal Society több tagjával és tisztviselőjével. Közülük a legfontosabb az ásványtannal és fossziliákkal foglalkozó Emmanuel Mendes da Costával való ismeretsége – neki köszönhetjük az egyetlen rövid Kalmár-jellemzést, ami angol nyelven megszületett. Ezt da Costa Charles Masonnak, a geológia cambridge-i Woodward professzorának írta 1750 őszén: „Ez a magyar teológiát tanul, rendkívül járatos a keleti nyelvekben és sokoldalú ember (*a Man of parts*). Én nagy gonddal próbáltam őt bevezetni a fossziliákba, abban a reményben, hogy amikor visszatér [házájába], kaphatok tőle magyar érceket, amit ő híven meg is ígért”.¹⁵ Da Costa megragadta az alkalmat, és fontos könyveket küldött Kalmár

¹² John Hutchinson (1674–1737) angol teológus szerint a Biblia nemcsak igaz tanítást tartalmaz, de természetes filozófiát is, tehát a világ megismeréséhez nincs szükség olyan matematikusokra, mint Isaac Newton. Tanítványai, Robert Spearman és Julius Bate 1748-ban 12 kötetben kiadták John Hutchinson összes műveit. A Hutchinson-követők és -ellenesek vitáját érinti: HEGEDŰS Béla, *John Locke, a hutchinsonianusok és Kalmár György a nyelvről = Építész a kőfejtőben = Architect in the Quarry, Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. Hites Sándor, Török Zsuzsa, Bp., Reciti, 2019, 358–369.

¹³ Kalmár első londoni kiadványában Pope *Essay on Criticism* című költeményéből idéz néhány sort, a következő két kiadványban pedig az *Essay on Man*ből hat, illetve négy sort.

¹⁴ Kalmár ismerhette William Warburton fő művét, a *Divine Legation of Moses demonstrated on the Principles of a Religious Deist* (1738–1741, két kötetben), Pope költeményeit pedig a Warburton által szerkesztett 1751-es kötetben olvashatta.

¹⁵ Mendes da Costa dr Charles Masonnak: Additional MS 28.539, 253–254., British Library. A levélpiszkozat keltezése bizonytalan, rajta két dátum is szerepel, a későbbi 1750. november 20. Ezt da Costa később jegyezhetette fel, valószínűbb, hogy a levél valódi dátuma 1750. szeptember 20. lehet, lásd Kalmár György levelét da Costához szeptember 24-én: Add. MS 28.539, 1–2.

Györggyel Charles Masonnak, valamint egy listát saját ásványtanygyűjteményéről. Ami Kalmárt illeti, ő két dolgot intézhetett egyszerre Cambridge-ben: teljesítette megbízatását da Costától, és bizonyára próbálta megismerni a cambridge-i hebraistákat, esetleg adott néhány tudósnek oxfordi kiadványából. Itteni, egy hétnél rövidebb tartózkodásáról csak annyit lehet tudni, hogy találkozott és hosszan beszélgetett Dr. Charles Masonnal, lehet, hogy a Trinity Kollégiumban az ő vendégszeretét élvezte, neki számolva be további utazási terveiről.¹⁶

Mivel pár napig Cambridge-ben időzött, Mason bemutathatta Kalmárt Thomas Rutherforthnak, a teológia Regius professzorának, a St John's College Fellow-jának. Kalmárnak nagyon fontos a személyes kapcsolat olyan emberekkel, akik barátságosan fogadják, sokáig megőrzi őket emlékezetében, és még évtizedekkel később is küld nekik dedikált könyveket: 1770-ben kiadott *Prodromus*-át például elküldi Londonból Rutherforthnak, akit „Fautorának”, vagyis pártfogójának nevez, bár a könyvet nem a tanár kollégiumának – amit, meglehet, elfelejtett –, hanem a cambridge-i könyvtárnak küldi.¹⁷ (1. ábra) Lehet, hogy Cambridge-ben Kalmár megismerkedett az akkor éppen ott időző jeles hebraista John Taylорral (1694–1761), akit Albert Schultens mellett legjobban tisztelt, s akinek ugyancsak dedikálva küldött példányt egyik művéből.¹⁸ (2. ábra)

A da Costának írt cambridge-i levélben szó van arról, hogy talán „a jövő kedden felkészülök Lynnre”.¹⁹ Ha ismerjük Anglia földrajzát, azonnal az jut eszünkbe, hogy itt csak Kings Lynn városáról lehet szó, és mint az Dr. Charles Mason da Costához intézett leveléből kitűnik, Kalmár valóban erre gondol, amikor a geoló-

¹⁶ Kalmár cambridge-i levele Mendes da Costához, illetve Dr. Charles Mason da Costához, Uo. Add. MS 28.539, 253–255. Kalmár két angol levelét közzé tette: Hegedűs Béla a *Prodromus, Kalmár György*, (Bp., 2016) kiadásának 122–124. lapjain. A cambridge-i levélben Kalmár beszámol arról, hogy átadta „Dr. Mason”-nak da Costa levelét, és megköszöni a hasznos kapcsolat megeremtését.

¹⁷ Az ajánlás teljes szövege: „In Bibliotheca publica inclytæ Academiae Cantabrigiensis collocandum hocce exemplum venerando ac eruditissimo VIRO, Domino THOMAE RUTHERFORTH, S[acrae] Th[eologiae] Professori Regio, Fautori suo etiam atque etiam colendo, committit Autor. Londino 27 Septembris MDCCLXX.” A könyv hátsó szennylapján Kalmár megjelöli azokat az oldalakat könyvében, ahol dicsérőleg emlékezik meg Angliáról vagy az angolokról. Ugyanezt teszi az oxfordi Bodleian Könyvtárnak küldött *Prodromus* példányban. Kalmárnak a Rutherforthhoz írt dedikációját már közöltem: GÖMÖRI György, *Books donated by Hungarians to Cambridge scholars or libraries = Transactions of the Cambridge Bibliographical Society*, Vol. 10, No. 5, 1995, 628.

¹⁸ John Taylor (1694–1761) nonkonformista lelkész a *The Scripture Atonement of Original Sin* (1750) és a *The Hebrew Concordance adapted to the English Bible* (1754–1757) szerzője. Bár Taylor sohasem tanított Cambridge-ben, Kalmár Amszterdamból oda küldi Taylornak *Genuina linguae Hebraice grammatica* (Genf, 1760) című művét, amihez Taylorhoz hasonlóan, előfizetéses módszerrel gyűjtött támogatókat. Kalmár kézzel írt ajánlásának a szövege: „Quale quale hoc munusculum Inclytæ Academiae Cantabrigiensis obferendum, venerando ac eruditissimo VIRO, D. IOANNI TAYLOR L.L.D. cret. commitat Autor. Amstael. 24 Febr. [17]61.” A cambridge-i egyetemi könyvtárban, ahová a Shrewsbury School Libraryből került át, jelenleg Adv.b.61.1 jelzet alatt.

¹⁹ Kalmár György Mendes da Costának, Cambridge, 1750. szeptember 24.

gia professzorának felvázolja további részletes útitervét: északra készül, méghozzá Kings Lynnből hajóval (a legkevesebb költséggel?) Newcastle-ba, onnan tovább Skóciába, majd Cumberlandon és Chesteren át Walesbe, onnan majd Bathba, végül márciusban vissza Londonba.²⁰ Hogy ezt az utat pontosan végig tudta-e járni, nem valószínű, hiszen Durhamból már csak arról ír, vagy Yorkba, vagy Bristolba még el szeretne jutni London előtt, de megerősíti azt a feltevést, hogy Edinburgh-ba alighanem, de Glasgow-ba biztosan eljutott. Londonba pedig már visszaért 1751. február végén, mivel akkor vett részt második alkalommal a Royal Society ülésén.²¹

Kalmár György ugyanis bizonyos rendszerességgel látogatta a Royal Society és talán a Society of Antiquaries gyakran ugyanazon a napon, ugyanott, a londoni Crane Courtban megtartott üléseit, ahol Mendes da Costán kívül megismerkedett és szót értett számos más angol tudóssal. Utóbbiakat nevesíteni is lehet már Kalmár cambridge-i, illetve durhami levele alapján, amelyekben kéri Emmanuel da Costát, hogy üdvözlje „Mortimer, Ames és Ward urakat”, vagyis Cromwell Mortimer orvost és régiségkutatót, Joseph Ames bibliográfust és régiségkutatót, valamint John Wardot, a Gresham College retorika-professzorát, a Royal Society történetének krónikását.²² Mivel Mortimer és Ames is tagjai voltak a Királyi Társaságnak, Kalmár Györgynek Mortimer meghívására már nagyon hamar, 1750. november 15-én engedélyezték, hogy részt vegyen a Társaság aznap rendezett ülésén.²³ Később látni fogjuk, hogy ezt a kapcsolatot hosszú ideig ápolta, mivel a nyelvészetten kívül a tudományos élet eredményei is érdekelték.

Mivel szándékában állt bekapcsolódni a Hutchinson-pártiak és más hebraisták filológiai vitájába, a lelkiismeretes filológus Kalmár György személyes ismeretséget óhajtott kötni a vita egyik kezdeményezőjével, Thomas Sharp doktor, durhami főesperessel. Északi útját hosszan tervezte, és 1750 decemberében, valamint a következő év januárjában meg is valósította, egy teljes hónapot töltve „Észak-Britanniában”. Ez alatt a hónap alatt valószínűleg pár napig Sharp vendége volt, aki a külföldi tudós fiatalember látogatásán meglepve örömmel hallotta, hogy az értekezéseket készülni Sharp „két dolgozata” védelmében.²⁴ Amely dolgozatokat jöhetnek a durhami főesperes már 1750 szeptemberében befejezte, nyomdába csak hóna-

²⁰ Dr. Charles Mason da Costának, British Library, Additional 28.539, 255.

²¹ *Minutes of the Royal Society 1748–1751*, Thursday, 21 February 1750–1751, 540. Egy jele van csak annak, hogy Kalmár talán Bristolba is eljutott: a *Censurer censured* 43. lapján említ egy „Vincent’s Rock” nevű óriás sziklát és barlangot az Avon szurdokában, Bristol Clifton nevű negyedében, amit a 18. században sokan látogattak.

²² Kalmár da Costának Cambridge-ből és Durhamból. Az utóbbi levél keltezése 1751. január 22. Ebben Kalmár arról beszél, hogy „ápriliséig Hollandiába” utazik, de ez a terve ebben az évben még nem valósult meg.

²³ *Minutes of the Meetings of the Royal Society, 1748–1751*, 417.

²⁴ SHARP, Thomas, *Two Dissertations concerning the Etymology and Scripture-Meaning of the Hebrew words Elohim and Berith: Occasioned by some Notions lately advanced in relation to them*, London, J. & P. Knapton, 1751. A Wikipediacikk Sharpról feltünteteti Kalmár brosrúrait és azt állítja, hogy Thomas Secker canterburyi érsek a vita során „szoroson felügyelt” Sharp írásaira.

pokkal később adta, vagy amennyiben már elküldte kéziratát, másolatot készített róluk, amit Kalmár el tudott még Durhamban olvasni. Egy másik lehetőség, hogy Thomas Sharp csak 1751 januárjában küldte el tanulmányait a londoni J. and P. Knapton nyomdász cégnek fiával, az akkor 27 éves John Sharppal, vagy esetleg éppen látogatójával, Kalmárral? (Nem valószínű, hogy a postára bízta volna vita-iratát.) Mivelhogy ez év február 21-én Kalmárt újra Londonban találjuk, ahol Joseph Ames ajánlására megint részt vesz a Royal Society ülésén.²⁵

Ha alaposan elolvassuk a da Costának írt durhami Kalmár-levelet, feltűnik benne egy mondat, amiből az derül ki, hogy Kalmár még Durham előtt bizonyos időt eltöltött Glasgow-ban. Ugyanis valószínűnek látszik, hogy a Royal Society titkára a többi közt azzal is megbízta Kalmárt, cserkésze be Skóciát, számoljon be az ottani fontosabb tudósokról. Ezt meg is teszi egy mondat erejéig: említi „Hunter doktort”, aki orvos is, meg régiségek gyűjtésével is foglalkozik – ez nyilvánvalóan Dr. William Hunter, akinek úgymond, „figyelemre méltó ritkaságai” vannak gyűjteményében. Ezek szerint Kalmár látta a nagy Hunter-gyűjteményt, amit az orvos végrendeletében a Glasgow-i Egyetemre hagyott, és ami 1807-ben az első skóciai nyilvános múzeum alapját képezte.²⁶

Kalmár György első londoni kiadványát, aminek hosszú címe: *Censurer censured, or a Defence of Dr Sharp's two Dissertations on the Hebrew Words Elohim and Berith*, Kalmár megint Oxfordban írta, 1751. június 4-én fejezte be és küldte nyomdába. Ez az értekezés két részből áll, az első, jóval hosszabb rész címe „A Letter to Mr Aboab”, ebben a Hutchinson-követő hebraistával szemben védi Kalmár Dr. Thomas Sharp filológiai érveit és óvatos álláspontját. Bizonyos értelemben David Aboab provokálta vitára Kalmárt, mert ahogy azt a magyar nyelvész megírja, ő már 1750 októberében megkapta és elolvasta Aboab *Introduction to Christianity with the Maxims of Jesus Christ* című művét,²⁷ és úgy érezte, arra válaszolnia kell. A kiadvány második része rövid „Utóirat” latinul és angolul, ez nem ad sokat hozzá az Aboabhoz intézett levélhez, aminek lényege, hogy kétséges, miszerint a héber lett volna a Paradicsom nyelve, hiszen a héber csak egyike azoknak a (sémi) nyelveknek, amelyeket illik ismernie egy Biblia-kritikával foglalkozó embernek. Kalmár filológiai jártassága mellett egyetlen komoly szaktekintélyre hivatkozik: Albert Schultens leideni professzorra, aki – úgymond – jól nevetne Aboab „Gousettizmusain”, vagyis primitív hiszékenységén.²⁸

²⁵ *Minutes of the Meetings of the Royal Society 1748–1751*, 540.

²⁶ Kalmár da Costának Durhamból, lásd a 22. lábjegyzetet. Da Costa feljegyezte, hogy erre a levélre nem válaszolt, valószínűleg mert nem tudta, hová címezze. Ugyanez volt Dr. Mason problémája, amikor az nem sokkal a magyar utazó látogatása után az ő címére kapott egy valahonnan Kalmárnak küldött levelet. Dr. William Hunterről: <https://www.britannica.com/biography/William-Hunter>, illetve a <https://www.bing.com/search=dr+william+hunter&c> honlapon.

²⁷ KALMÁR György, *Censurer Censured or a Defence of Dr Sharp's two Dissertations...*, London, W. Sandby, 1751, 58.

²⁸ *Uo.*, Jacques Gousset groningeni professzor két könyvében a héber Bibliát olyan „szent könyvnek” tartotta, amely nem szorul kritikára, mert minden szava isteni eredetű. A leideni orien-

Sharp doktor védelmét, illetve az arra érkező vitairatokat bírálva adta ki még ugyanebben az évben Kalmár következő két értekezését, a *Mr Bate's Answer to Dr Sharp's Two dissertations answered...*, illetve *A Short Reply to Mr Holloway a Few Remarks on Dr Sharp's Dissertations on the Words Elohim or Berith* című Hutchinson-ellenes szövegeket.²⁹ Mivel a hivatalos anglikán egyház nem támogatta John Hutchinson héber nyelvmagyarázatait, pontosabban egyes értelmezési kérdésekben inkább Thomas Sharp óvatos, filológiaiilag indokolt álláspontját tette magáévá, úgy tűnik, ha nem is igen keresett rajta a szerző, a vitairatok ki nyomtatása nem került pénzébe, mert az angol és skót „piac” igényelt ilyen Biblia-értelmező filológiai szövegeket.³⁰ Közben, mint az pár fennmaradt leveléből és a Királyi Társaság jegyzőkönyveiből kitűnik, Kalmár György fölvetette a kapcsolatot a tudományos élet központi intézményével, a Royal Societyvel, megismerte Thomas Birchöt és Mendez da Costát, a Society tisztviselőit és néhány más befolyásos embert, akiről ugyan már szó esett, de akikkel név szerint később kell foglalkoznunk.³¹

Mielőtt követnénk Kalmár további angliai sorsát, meg kell mondanunk, hogy elég nagy port vert fel beavatkozása a Thomas Sharp két értekezése által kiváltott vitában, fejleményei még évekkel később is megjelentek a Hutchinson-hívők irataiban. Julius Bate-et, aki amúgy is tudományos hátrányban volt Thomas Sharp durhami kanonokkal és fősperessel szemben, lévén csak egy magiszteri fokozat tulajdonosa, míg Sharp a teológia doktora volt, határozottan bosszantotta Kalmár György véleménye a már hosszú évek óta tartó vitában az „Elohim” és „Berith” szó értelmezése körül. Olyannyira, hogy miután Sharp doktor meglepődéssel vette tudomásul Kalmár beavatkozását, Julius Bate 1755-ben, tehát Kalmár vitairatai után még négy évvel is mérgesen reagál rájuk a következő formában:

„Kalmár úr, egy külföldi, három kis traktátust tett közzé [Sharp] »Disszertációja« védelmében. Ez az úr nem bírja eléggé nyelvünket, illetve nem uralkodik annyira saját vérmérsékletén, mint szeretné. Fölszedett egy kevés rossz angolságot, amit nagyon szabadon használ, és ellenfeleit minden olyan módon sértegeti, amire csak képes, de úgy tűnik, több az őszintesége, mint a jó modora. És nyelvének durvasága, ami szóhasználatának hiányából, valamint a mi frazeológiánkat illető tudatlanságából fakad, és öröme, amivel feldíszít egy-egy mondatot, amiben többet mond, mint

talista Albert Schultens főleg Gousset *Vetus et regia Via Hebraisandi* (1738) című művét támadta, kigúnyolva Gousset tudománytalan elméletét.

²⁹ A Bate-ellenes kiadvány 69 lapos, a Holloway-t cáfoló szöveg pedig 22 lapos. Mindhárom vitairat nyomdája és kiadója William Sandby, a Fleet Streeten működött.

³⁰ A kor népszerű folyóirata, a *The Gentleman's Magazine* 1751. augusztusi számában a „Divinity” rovatban hirdeti Kalmár György két londoni kiadványát.

³¹ Hegedűs szerint „keveset tudunk Kalmár tartózkodásáról Nagy-Britanniában, személyes és szellemi kapcsolatairól” (HEGEDŰS 2011, i. m. 62). Ez az időszak, mint tanulmányom igazolja, bizonyos fokig nyomon követhető Kalmár könyvajánlásaiból, illetve fennmaradt leveleiből. Többek között fontosnak tartja és Mendes da Costának írt mindkét levelében kéri, hogy nevében üdvözlje a Royal Society tagjait, „Mortimer, Ames és Ward urakat”, British Library, Add. MS 28539, 1–2.

amit mondania kellene; mert egy kifinomultabb ember epésebben tudna fogalmazni, anélkül, hogy egy rossz szót használna...” és így tovább.³² Más szóval Bate nem Kalmár érveit cáfolja, hanem túl szókimondó (nem angolos, tehát szerinte faragatlan) stílusát kárhoztatja. Bate összesen 19 sort szentel ennek az idegen hebraistának, akivel nem is vitatkozik, mert igazi célpontja Thomas Sharp, aki nem hajlandó elhinni, hogy a pontozatlan héber volt a világ ősnyelve. De úgy tűnik, végül Sharpé (aki 1758-ban hunyt el) maradt az utolsó szó, mert még több évvel az 1751-es vita után is pozitív tényezőként említette a „tudós külföldi” támogatását.³³

Bizonyos fejtörést okozott a három londoni brosúra kiadásának pontos megállapítása, de úgy tűnik, Kalmár elsőnek a *Censurer censured* című vitairatot adta nyomdába, s ezt követte a Julius Bate-tel, illetve a Benjamin Holloway tisztelettel szemben írt két szöveg.³⁴ Dr Thomas Sharp, mint fentebb említettük, nagyrészt a hivatalos anglikán egyház álláspontját képviselte a vitában, amit azonban Kalmár nemzetközivé nyitott a holland Schultensre, illetve a francia Gousset-re való hivatkozással. Erre Sharp korábban nem gondolt, többek között ezért tűnik úgy, hogy melegen üdvözölte egzotikus, de nagyon művelt látogatóját, vendégül látva és Joseph Butlernek, Durham püspökének is bemutatva Kalmár Györgyöt.³⁵

A következő nyomokat Kalmárról megint csak a Royal Society jegyzőkönyveiben találjuk. Eszerint az 1752-es évben többnyire Londonban lakott, és erre az időszakra vonakozhat a *Prodromus* gyakran idézett két sora „...kiességem, s csöndes szállásom a Tollhoz / Londonban vala edjnéhány hold-napban először”.³⁶ Ezt az évet Kalmár héber filológia helyett alighanem más nyelvek tanulásával, illetve „univerzális nyelvének” kidolgozásával, esetleg további rövid angliai utazásokkal töltötte. 1752 első felében három alkalommal vett részt a Royal Society ülésein, más-más angol tudósok meghívására: először 1752. február 6-án egy „Mr Wray” nevű újabb ismerőse révén, majd március ötödikén „Mr Ames” jóvoltából, végül április 9-én Thomas Birch ajánlja őt be részvevőnek, bár utóbbi kicsit elírja a magyar filológus vezetéknevét, őt „Kahlmar”-nak nevezve.³⁷ Ezen a márciusi ülésen érdekes tanulmányt (*A Treatise on Electricity*) mutat be a portréfestőként is kitűnő Benjamin Wilson, és hosszú jelentést olvashatunk a Konstantinápolyban dúló nagy pestisjárványról. Ez az az év, amikor Benjamin Franklin végrehajtja híres „sárkány-kísérletét”, miután az előző évben már villámhárítót szerelt föl az

³² BATE, Julius, *A Reply to Dr Sharp's Review and Defence of his Dissertations on the Scripture Meaning of Aleim and Berith*, London, E. Withers, 1755, B2/B3.

³³ *The Works of Thomas SHARP*, V, London, Robert Horsfield, 1763, 3. Ennek előszavában Sharp már Schultensre is hivatkozik.

³⁴ Kalmár három londoni brosúrája közül egyedül a *Censurer censured* van keltezve.

³⁵ Kalmár egy művének Joseph Butler püspöknek dedikált példánya: Durham University Library, Bamburg 6.5.10/5 jelzet alatt. Butler nem sokáig olvashatta Kalmár műveit, mert már 1752 júniusában elhunyt.

³⁶ KALMÁR György, *Prodromus*, Pozsony, Landerer, 1770, 393. WEÖRES 1976, i. m. 23.

³⁷ *Minutes of the Meetings of the Royal Society, 1751–1754*, 100. Kalmár angol nyelvű, Thomas Birchhoz, a Royal Society titkárához intézett levele, illetve *Egyetemes Nyelvének* előfizetési íve a British Library Additional MS 4312 jelzet alatt a Birch-levelek XIII. kötetének 1–3 lapjain.

általa alapított Academy of Philadelphia épületére.³⁸ Más szóval az Atlanti-óceán mindkét oldalán óriási az érdeklődés az elektromosság iránt. Minderről azért érdemes hosszabban beszélni, mert tudjuk, hogy miután 1753 tavaszán elhagyta Angliát, Kalmár sokáig sikertelenül próbálta visszaszerezni otthagytott könyveit.³⁹ Amelyek között majdnem biztosan ott volt Benjamin Wilsonnak fentebb említett és már 1750-ben kiadott értekezése az elektromosságról.

De a Royal Society üléseire őt beajánlók alapján azonosítani lehet Kalmár György fontosabb londoni ismerőseit is. Közöttük a már idézett cambridge-i levelében első helyen köszönti „Mortimer” urat, vagyis Cromwell Mortimert, a jónevű orvost és természettudóst, a holland tudósok közül Herman Boerhaave nagy tisztelőjét, számos francia tudós levelezőpartnerét és 1730-tól 1752 januárjában bekövetkezett haláláig a Royal Society másodtitkárát. Lehet, hogy őt ismerte meg Kalmár legkorábban a londoniak közül, bár nem neki, hanem da Costának írt levelet már 1750-ben.⁴⁰ Második helyen ugyanebben a levélben „Ames”, vagyis Joseph Ames bibliográfus és régész szerepel – ő a Society of Antiquariesnek volt titkára, de a Royal Societynek is aktív tagja – aki két alkalommal ajánlotta be Kalmárt a tudós testület üléseire. Daniel Wray (1701–1783) régész, a Society of Antiquarians alelnöke és később a British Museum felügyelőbizottsági tagja (trustee) ezt csak egyszer tette meg, amikor Mortimer már nem élt, és Ames időközben bemutatta neki Kalmárt.⁴¹ Végül kiemelt helyen kell említenünk John Wardot, Gresham College retorika-professzorát, aki nemcsak szerzője a Royal Society első történetének, de alelnöke is a Royal Societynek; John Ward az angol nyelvről is írt értekezéseket, de biztosan nem azonos azzal a „Mr Ward”-dal, aki később elvállalja az Egyetemes Nyelvről szóló értekezés londoni és bristoli terjesztését.⁴²

Az eddigi adatok alapján valószínűnek látszik, hogy Kalmár György, aki csak 1753 tavaszáig tartózkodott Angliában, az 1752. év második felét tanuláson kívül újabb utazgatással töltötte. Először is átment Hollandiába, ahol nyoma maradt a franekeri egyetemen, és talán újra felkereste Skóciát, ugyanis az Egyetemes Nyelv-

³⁸ A polihisztor Benjamin Franklint 1753-ban Copley Medállal tüntették ki, és 1756-ban a Royal Society Fellow-jává választották.

³⁹ HEGEDŰS Béla, *Prodromus, Kalmár György*, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016, 12. Két olyan személyre gondolhatunk, akinél Kalmár könyveit hagyta: egyik Emmanuel da Costa, a másik pedig a debreceni, de Londonban élő és ott családot alapító Mező János, aki szintén ismerte da Costát és majdnem biztosan több alkalommal találkozott Kalmárral. Lehet, hogy amikor 1770-ben Kalmár újra Londonban járt, Mező már nem élt, és ezért Kalmár könyvei elvesztek.

⁴⁰ Kalmár da Costának, lásd a 22. és 26. lábjegyzetet.

⁴¹ *Minutes of the Royal Society 1751–1754*, 36.

⁴² A Társaság alapszabályai szerint egy tag senkit sem ajánlhat be egymás után kétszer. Ezért kellett Kalmárnak újabb ajánlót keresnie, ha két egymás utáni ülésen akart részt venni. WARD, John, *History of the Royal Society*, London, 1740. Facsimile kiadás: Johnson Reprint Corporation, 1967. Ward mint nyelvész is érdekelhette Kalmárt: művei az angol nyelvről: *Four Essays on the English Language* (1764). A Royal Society-s John Ward a Gresham College-ban lakott, a könyvárus „Mr Ward” pedig közel lakott a Royal Exchange-hez: KALMÁR György, *Proposals for printing by subscription an Universal Language...*, London, January 9, 1753, British Library, Add. MS 4312, 1.

tervezet hirdetésén szerepel egy-egy név Glasgow-ból és Edinburgh-ból is.⁴³ Ezek tipikus skót nevek, valószínűleg könyvárusok nevei, nehéz őket beazonosítani. Igaz, az Univerzális Nyelv hirdetésén Kalmár feltüntet valakit Dublinból is, de nem valószínű, hogy ellátogatott volna Írországba, mint ahogy az Ezra Stiles-szal, Benjamin Franklin barátjával való kapcsolata is csak levél-alapú. Ezt az utóbbi kapcsolatot a Kalmár-kutató Hegedűs Béla is fontosnak tartja, hiszen mint azt Stiles válaszleveléből tudjuk, a Yale Egyetem tanára saját maga mellett még gyorsan két előfizetőt szerzett Kalmár projektjéhez, sőt Kalmár genfi héber nyelvtanára is előfizetett.⁴⁴ Más kérdés, hogy a Londonban és Debrecenben külön-külön kinyomtatandó értekezés terve végül is kútba esett, a többi közt alighanem azért, mert nem gyűlt össze rá elég előfizető Angliában és Magyarországon. Későbbi művei közül a Genfben kiadott héber nyelvtanára Kalmárnak már sikerült számos svájci lelkész mellett olyan kiválóságokat összegyűjteni előfizetőnek, mint Thomas Birch, Ráday Gedeon, Hatvani István és Lomonoszov.⁴⁵

Egy biztos: Kalmár György nagyon megszerette a Szigetországot és lakóit. Ezt több ízben hangsúlyozza *Prodromus*ában, amit egyik fő művének tartott, és amiben egy helyütt – magyar hexameterben – megírja, különösen azért szereti az angolokat, mert annyira hasonlítanak a derék magyarokhoz!⁴⁶ És elég jól megtanulhatott angolul, ha még későbbi keleti utazásai során több angol konzul vendége volt, akik biztosan szívesen elbeszélgettek ezzel a nagy tudású „csodabogárral”, akinek valaha bejárása volt a Royal Societybe, és aki a *Prodromus*ban ezt írta: „Másokat e nemzet sok pontban felül halad, elhidd.”⁴⁷ Amikor 1770-ban, 17 év után, újra eljutott Londonba, már csak nagyon kevesen éltek régi ismerősei közül, Thomas Birch évekkel korábban, a cambridge-i Thomas Rutherford is hónapokon belül meghalt; az oxfordi Thomas Hunt még élt, de Kalmár neki nem, csak a Bodleian Könyvtárnak küldött a *Prodromus*ból. Londonban valószínűleg újra felkereste a Royal Societyt, talán találkozott egy-két régi ismerőssel,⁴⁸ de hogy ekkor kikkel ismerkedett még és kikkel tartotta a kapcsolatot, azt a további kutatásnak kell eldöntenie.

⁴³ Franekeri beiratkozásáról: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, 1052. Nem tudni, ez a biogram milyen forrás alapján hivatkozik Kalmár esetleges 1774-es cambridge-i tartózkodására. Kalmár Egyetemes Nyelvtervezete: KALMÁR, *Proposals...* i. m. és a Thomas Birchnek küldött levélben 1753. január 16-án: British Library, Additional MS 4312, 2–3.

⁴⁴ Ezra Stiles levelének másolata, illetve Kalmár Londonból 1753 februárjában küldött levele fennmaradt a Yale Egyetem Beinecke Rare Books and Manuscripts könyvtárában: MS Vault Stiles. Közreadta HEGEDŰS 2016, i. m. 125–128. Közli Ezra Stiles Charlestownból 1753. augusztus 18-án írt levelének másolatát és jelentését az elektromosságról, de nem említi, hogy Stiles továbbra is figyelemmel követte Kalmárt, illetve előfizetett annak 1760-as genfi héber nyelvtanára.

⁴⁵ Lásd a *Genuina linguae Hebraicae grammatica*, (Genf, 1760) előszavát.

⁴⁶ „...látván, hogy az Anglus hasonlik a mi igaz és bátor szívú Magyarinkhoz” – KALMÁR, *Prodromus*, 394; Weöres 1976, i. m. 30.

⁴⁷ KALMÁR, *Prodromus*, „Summa” 377–378. WEÖRES 1976, i. m. 24.

⁴⁸ Dr. Charles Mason 1770-ben halt meg, Mendes da Costa pedig, akít a tudománytörténész Marie Boas Hall „kitűnő nyelvészként” jellemez a Királyi Társaság könyvtáráról írt tanulmányában,

Gömöri, György

Kalmár György angol barátai és kapcsolatai

In September 1749 György Kalmár, a graduate of the Protestant College of Debrecen signed his name in the Readers Book at the Bodleian Library, Oxford. Although he was there to follow his Hebraic studies, apart from that he was instructed by the Hungarian Calvinist Church also to represent the cause of Hungarian Protestants who suffered discrimination under the rule of the Catholic Queen of Hungary, Maria Theresia. Kalmár was a talented Hebraist who within a year in England managed to publish a learned tract on Hebrew philology, printed by the Press of Oxford University. This was followed by three further booklets in London taking issue with the followers of John Hutchinson, a theologian who maintained that the language spoken by Adam and Eve was an early version of Hebrew.

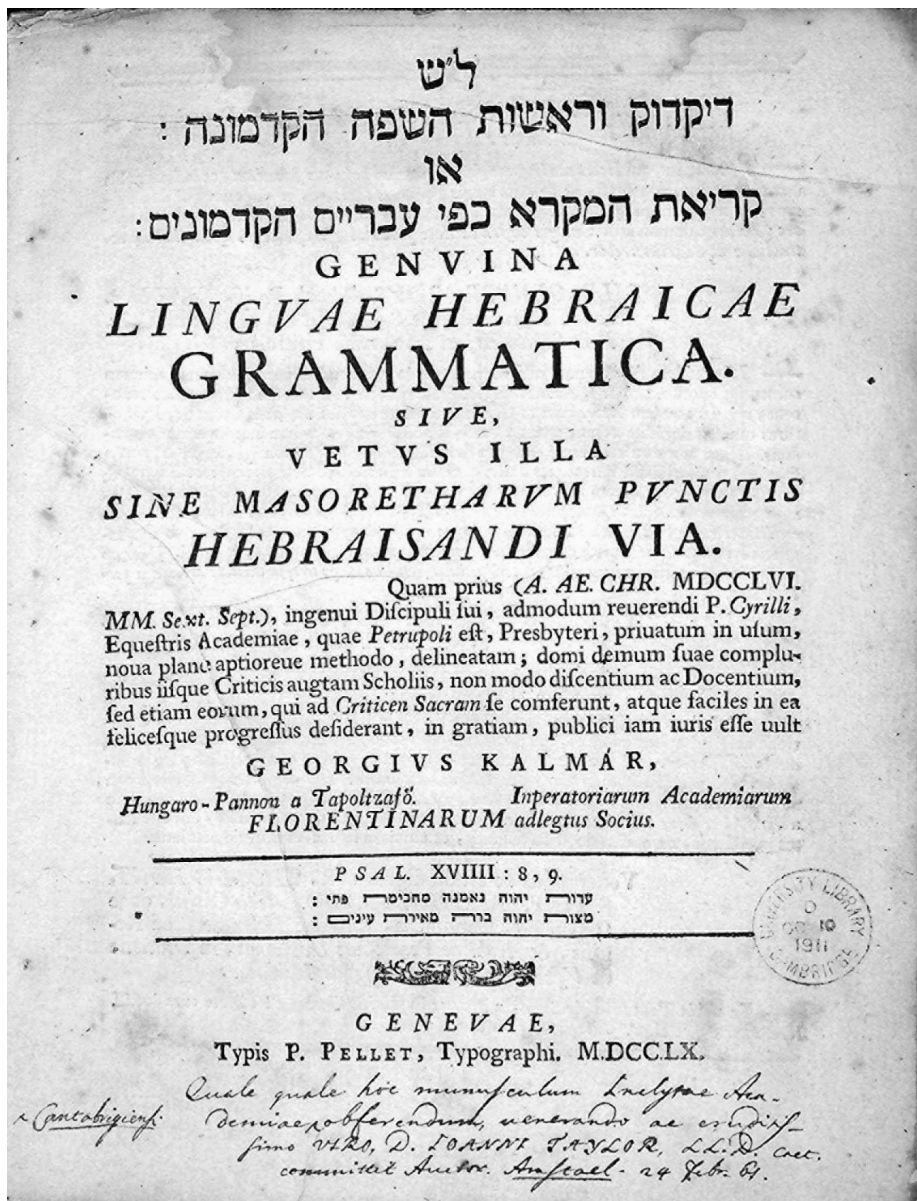
While these facts were known to Hungarian scholars, this study is the first attempt to describe Kalmár's contacts in Oxford and his travels throughout Great Britain. He spent three years in England which he later remembered as perhaps being the most fruitful and happiest period of his life. On the basis of his English correspondence and the books he signed to various scholars it is possible to survey his activities which included frequent visits to the meetings of the Royal Society in London and plans to print a book (by subscription) on „the universal language” which he invented. These plans did not materialise, but later on he published Hebrew textbooks and a quaint book, “Prodromus”, written partly in Latin, partly in Hungarian hexameters, copies of which are extant in British libraries. Kalmár visited England once again in 1770, but by that time most of his earlier acquaintances died or were no longer active.

Keywords: 18th century, Kalmár György, Oxford, Hutchinson, Sharpe, London.

1767-től 1772-ig adósok börtönében ült sikkasztásért. (BOAS HALL, Marie, *The Library and Archives of the Royal Society 1660–1990*, London, Royal Society, 1992, 10.) 1791-ben hunyt el. Főműve *A Natural History of Fossils* (London, 1757), illetve az angol és francia nyelven megjelent *British Conchology* (London, 1778). Mező Jánosról az utolsó nyom da Costához írt 1767-os levele: British Library, Additional MS 28,539, 290.

In Bibliotheca publica inelyta
 Academia Cantabrigienſi
 collocandum hocce exemplum
 venerando ac eruditiffimo V.RO,
 Domino THOMAE RUTHERFORTH,
 S. TH. Profefſori Regio,
 Fauctori ſuo etiam atque etiam
 colendo, humillime committit
 Auctor. Londino 27 Septembris
 1700 LXX.

1. ábra. Kalmár György saját kezű dedikációja Thomas Rutherfordnak

2. ábra. Kalmár György, *Genuina linguae Hebraicae grammatica címlapja*
 John Taylornak szóló ajánlással⁴⁹

⁴⁹ Köszönöm a cambridge-i egyetemi könyvtár kézirattárosának, John Wellsnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a fenti faksimilét.